

Streszczenie rozprawy doktorskiej Tomasza Kolowcy *Etos i jego nieheroiczne odmiany w epice polskiej 1550-1650*

Rozprawa podejmuje zagadnienie z dziedziny literaturoznawstwa i historii literatury. Teza dysertacji jest następująca: istnieje w „polskich” poematach epickich wczesnej nowożytności etos odmienny od dominującego heroicznego (zwanego także rycerskim czy bohaterskim) i kojarzony zazwyczaj w piśmiennictwie z nurtem „hezydajskim”. Do analizy wybrałem siedem utworów o różnej objętości i tematyce, reprezentujących różne gatunki.

Rozprawa składa się z dwóch części i ośmiu rozdziałów. Wstęp przedstawia sytuację zastaną – stosowaną terminologię, stan badań – ale przedstawia także przyjęte przeze mnie metodę badań, szczegółowe aspekty i ograniczenia tematu oraz tłumaczy wybór utworów do analizy. W następującej potem części pierwszej dokładnie zajmuje się analizą terminu i pojęcia „etos” oraz terminami podobnymi i pokrewnymi. W części drugiej analizuję rodzaje etosu nieheroicznego w wybranych poematach. W zakończeniu podsumowuję rozważania i przedstawiam propozycje dalszych badań. Rozprawa obejmuje ponad 370 stron, z czego ponad 50 stron to bibliografia, która kończy rozprawę.

W rozprawie analizowanych jest siedem utworów: *Muza gór wielickich* (1608), *Officina ferraria* Walentego Roździeńskiego (1612), *Flis* Sebastiana Klonowica (1598), *Morska nawigacja do Lubeka* Marcina Borzymowskiego (1662), *Roxolania* Sebastiana Klonowica (1584), *Przeważna legacja* Samuela Twardowskiego (1634) oraz *Poselstwo i krótkie opisanie rozprawy z Moskwą* Eliasza Piegrzymowskiego (1603). Oprócz tego kilka innych utworów jest wzmiankowanych dla poszerzenia kontekstu: *Droga do Szwecyjej* Andrzeja Zbylitowskiego (1597), *Ferri officinarum fodinarumque Silesiacarum descriptio et denotatio brevis* Krzysztofa Wintera (1556) i *Regni Poloniae salinarum Vielicensium descriptio carmine elegiaco* Adama Schrötera (1564). Wybrane poematy nie sposób bez zastrzeżeń określić polskimi – staram się w ogóle unikać tego określenia na rzecz pisania o Rzeczypospolitej, ewentualnie używając przymiotnika „rzeczypospolicki”. Utwory pochodzą w większości z drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII wieku. Był to okres rozkwitu poezji epickiej w Rzeczypospolitej i wtedy powstało wiele utworów uznanych później za istotne. Wybrane teksty pisane są w języku polskim lub łacińskim; ponadto w *Poselstwie* Piegrzymowskiego zawarte zostały fragmenty napisane w stylizowanym języku ruskim.

Nie podejmuje się określać utworów inaczej niż po prostu poematy epickie. W rozprawie zawarte są passusy, w których rewokuję stan badań nad genologią poszczególnych poematów; zawieram tam także swoje uwagi na ten temat. Nie określam jednak tych utworów w sposób jednoznaczny. Wiele z nich wymyka się ramom o antycznej proveniencji. Jakkolwiek korzystam z prac z zakresu poetyki historycznej, to nie decyduję się na stosowanie niektórych ujęć genologicznych. Wykorzystuję je jednak do krótkich rozważań na temat konstrukcji bohatera i narratora. Przedstawiam także metodę badań – analizę tekstów literackich i podkreślam, że dysertacja dotyczy właśnie literatury, dlatego odwołania i uwagi do piśmiennictwa historycznego czy technicznego ograniczam do niezbędnego minimum. Nie poświęcam także zbyt dużo czasu historycznej adekwatności tekstów. Dla analizy tekstu literackiego ma to drugorzędne znaczenie, nie zajmuję się bowiem tym, czy utwory „prawdziwie” przedstawiają wydarzenia historyczne.

W rozdziale tym analizuję także to, co nazywa się etosem heroicznym, agonistycznym bohaterskim czy rycerskim oraz etosem pracy. Te dwie tradycje wyrosłe z literatury starożytnej konstituowały myślenie o etosach w literaturze. Epika europejska zdominowana była przez etos heroiczny, w którym bohater zwyciężał drugiego bohatera – taka postawa prezentowana była w najważniejszych utworach historii literatury europejskiej, jak choćby *Iliada* czy *Eneida*. Teksty o innym schemacie były w mniejszości, jednak istniały i także odegrały swoją rolę w historii literatury (jak *Prace i dni* czy *Georgiki*). Zazwyczaj w takich utworach inaczej wyglądała konstrukcja bohatera (i to później widać w omawianych utworach), trochę inna była rola narratora i inny cel utworu. Z tej odmienności wynikały także różnice konstrukcyjne, które widać mocno na przykład w takim poemacie jak *Poselstwo* Eliasza Pielgrzymowskiego. „Etos pracy” jest jednak sformułowaniem niekoniecznie precyzyjnym. Ogranicza rozumienie do „etosu pracy fizycznej”, a badania przy okazji niniejszej dysertacji wykazały, że wyróżnić można także i etosy niezwiązane z pracą – stąd tytułowe określenie „etos nieheroiczny”.

W tej części omawiane są także niuanse związane z tym, jak etos jest rozumiany przez bohatera literackiego. W ramach etosu „się było”, nie można go było wybrać. Być może dlatego w piśmiennictwie dotyczącym epoki przednowoczesnej nie spotyka się właściwie określenia „etos duchowieństwa”, a określenia „etos rycerski/szlachecki/arystokratyczny” czy „etos mieszczański” pojawiają się regularnie, ponieważ etos dawny, zwłaszcza rycerski, był nierozłącznie związany z urodzeniem i pochodzeniem, co miało zresztą realizację

w piśmiennictwie okolicznościowym (stałe pochwały rodu i przodków). Etosu się nie wybierało, w etosie „się było” z urodzenia.

W rozdziale krótko omówiony zostaje jeden wyrazisty aspekt obu rodzajów etosu – są to etosy związane z bohaterami-mężczyznami. Właściwie nie pojawiają się w omawianych utworach kobiety, nie są prezentowane jako wzory czy przedstawicielki grup. W rozdziale przywołanych jest kilka prac z dziedziny badań genderowych oraz *men's studies*.

Kolejny rozdział to omówienie terminu i pojęcia *etos* oraz terminów i pojęć podobnych i pokrewnych. Etos jest wyrazem pochodzenia greckiego i w tym języku może mieć dwa znaczenia w zależności od pisowni: etos pisany przez ε oznacza mniej więcej „przyzwyczajenie” (łacińskie *consuetudo* – za Marianem Wesołym), pisany przez η znaczy „stałe miejsce przebywania” (*mos* – jak wyżej). Wbrew intuicji i pierwszym skojarzeniom *etosowi* jako współczesnemu pojęciu znaczeniowo dość daleko do *etyki*, jednak znaczenia i rozumienia obydwu krążą wokół siebie. Cycerońskie *moralis* to tłumaczenie greckiego *ethikos*. Tego rodzaju rozważania, jak również liczne definicje dawniejsze i współczesne, z dziedzin takich, jak socjologia, filozofia, socjologia moralności, psychologia przedstawione są w tym rozdziale.

Szczególnej uwadze poddane zostały rozważania Marii Ossowskiej *Ethos rycerski i jego odmiany* (1973). Po pięćdziesięciu latach od wydania jej praca ciągle pozostaje podstawowym źródłem wiedzy nie tylko o etosie rycerskim, ale także o etosie w ogóle. Ossowska wskazuje kilka podstawowych kwestii. Etos dotyczy grup, nie jednostek. Etos jest pojęciem z dziedziny historii kultury, a nie filozofii czy etyki. Etos – i to już jest bardziej dyskusyjne – to „styl życia jakiejś społeczności”. Praca Ossowskiej, w której kilkakrotnie pojawiają się inne terminy i pojęcia, skłoniła mnie do przyjrzenia się kilku z nich i wydobywania ich znaczenia w kontekście rozważań nad etosem. Podstawowym z takich terminów jest *wzór* – i tak właśnie zbudowany jest ten rozdział: omawiane jest pojęcie *etos*, a potem inne jemu podobne; następnie *wzór* i kilka pokrewnych temu sformułowaniu. Osobno przedstawiłem rzadziej używane i mniej przydatne wyrażenia oraz sposoby porządkowania zagadnień etosu.

Habitus jest pojęciem obecnym u Arystotelesa i ogólnie w filozofii starożytnej, jednak najczęściej kojarzony jest z teorią Pierre'a Bourdieu. *Habitus* więc to mniej więcej „system dyspozycji”, praktyki, identyfikacje i wyobrażenia jakiejś grupy lub jednostki. W piśmiennictwie funkcjonuje także pojęcie *habitusu narodowego*.

Charakter to pojęcie wieloznaczne, chociaż już w rozumieniu starogreckim związane z pojęciem etosu. *Charakter* pierwotnie znaczy piętno, później także typ czy ogólniej coś odróżniającego, konstrukt, zbiór cech. Teorii charakteru (charakterologia) stworzono w historii wiele. W kontekście piśmiennictwa i literatury istotne są typy postaci i typy ludzkie – takie, jak je stworzył Teofrast czy jakie funkcjonowały w mimach i komediach dell'arte. W podrozdziale omawiane są także *progymnasmata*, a dokładniej ich części poświęcone charakteryzowaniu – kształtowaniu postaci przez jej sposób wypowiedzania się. Dość istotnym kontekstowo sformułowaniem dla tej dysertacji jest pojęcie charakteru narodowego. Dyskusyjne jest jego istnienie i rozumienie, jednak piśmiennictwo poświęcone temu zagadnieniu jest obfite. Teksty typu *descriptio gentium*, *nationum proprietates* czy ogólnie etnopsychologizm może wyciągać wnioski w postaci określonych schematów myślenia i postępowania przekazywanych w procesie wychowania; może też prowadzić do nadużyć i nawet szowinizmu. Charakter narodowy ma też pokrewne zagadnienie w postaci charakterów regionów – w rozprawie analizowanych jest kilka określeń, jednak najwięcej miejsca poświęcone zostało temu, co w piśmiennictwie ostatnich dekad nazwano „etosem Wielkopolan”.

Mentalność to pojęcie dość modne w XX wieku, nierzadko wykorzystywane przez historię inspirowaną Szkołą *Annales*. *Mentalność* to „ogół poglądów i postaw” danej grupy. Badania nad mentalnością rzeczywiście rozpropagowali francuscy historycy, jednak z czasem objęła i inne szkoły historyczne. Rozumienie mentalności nigdy nie było dokładne, a to powodowało nadużywanie i manipulowanie tym pojęciem. Badaniu nad mentalnością pokrewne są badania nad życiem codziennym i historią prywatności i ogólnie metody kojarzone z „historią małych rzeczy” – w przeciwieństwie do wielkiej historii politycznej. „Chodzi o proste pytania: jak myśleli ludzie danej epoki?”, twierdził jeden z badaczy.

Norma to jedno z najtrudniejszych pojęć w tej rozprawie. Jest bardzo wieloznaczne; w dysertacji rozważane znaczenie dotyczy przede wszystkim normy prawnej, normy moralnej i normy społecznej, niekoniecznie normy jako czegoś typowego. Normy to społeczne reguły zachowania się. Dotyczą członków społeczności, a powodem istnienia norm jest osiągnięcie celu wyznaczonego przez społeczność, ale też jej spajanie. Przestrzeganie norm może być obłożone sankcją.

Dwa pojęcia *obyczaj* i *zwyczaj* są bardzo problematyczne. Z grubsza można uznać, że *zwyczaj* dotyczy jednostek (jak *zwyczaje domowe*), a *obyczaj* całych grup (*obyczaje*

święteczne). Takie podstawowe rozróżnienie jest najczęściej spotykane w piśmiennictwie. *Obyczaj* bywa łączony z moralnością, wskazuje się także możliwość dość silnych sankcji, którymi obudowany jest obyczaj. *Zwyczaj* cechuje mniejsza doniosłość i normatywność. Może z czasem stać się prawem zwyczajowym.

Styl życia jest pojęciem istotnym w rozważaniach nad etosem. To właśnie sformułowanie bardzo często pojawia się w definicjach etosu. *Styl życia*, jakkolwiek brzmi potocznie, jest ugruntowanym pojęciem socjologicznym i oznacza codzienne formy zachowań. Zaczęło być stosowane na przełomie lat 60. i 70., wtedy też rozpowszechniło się w Polsce. Podstawowym odróżnieniem stylu życia od innych pojęć jest to, że styl życia można wybrać i zmieniać w ciągu życia człowieka (na przykład w obliczu awansu społecznego).

Tradycja w piśmiennictwie najczęściej ma trzy znaczenia: tradycja jako podmiot, jako dziedzictwo i jako transmisja. Tradycja może być nośnikiem norm i wzorców, całej wizji świata. W piśmiennictwie wskazuje się także tradycję wynalezioną, czyli działania o charakterze symbolicznym, które nie pochodzą z przeszłości, ale próbują ją odtwarzać.

Osobną grupą pojęć jest *wzór* i sformułowania synonimiczne i podobne. Mówiąc o wzorach najczęściej ma się na myśli wzory osobowe. Wzór wiąże się z naśladownictwem i figurą osoby uznanej za odpowiednią do naśladowania. Czasami rozróżnia się wzory realne i idealne, czyli istniejących ludzi (na przykład Napoleon) i idealne wyobrażenia danych cech (idealny cesarz). W literaturoznawstwie mieści się to w pojęciu parenezy. Nierzadko wiąże z przedstawieniami doskonałych postaci. W kontekście wzorów wspomina się także wzory kultury, pokrewne charakterom narodowym. *Ideal* i *idol* to także dwa pojęcia blisko związane ze wzorem.

Mit i *legenda kulturowa* to dwa ciekawe pojęcia. Mit funkcjonuje jako „czynnik” oddziałujący na rzeczywistość. Legenda kulturowa to „zbiór usystematyzowanych sądów”. Są one powszechne i propagowane przez sztukę czy media. Legenda kulturowa to „legenda kogoś”, jak w wyrażeniu „człowiek-legenda”. Jest to koncepcja nie do końca usystematyzowana, ale warta wspomnienia.

Autorytet jest pojęciem mocno związanym ze wzorem, jednak w rozprawie zawartym bardziej dla porządku. W analizowanym materiale raczej nie mamy do czynienia z autorytetem. W polskim rozumieniu autorytet się wybiera lub uzyskuje, a w epokach dawnych relacje były raczej oparte na prawie i zależnościach formalnych.

Na zakończenie rozdziału omówionych zostało bardzo krótko jeszcze kilka innych koncepcji jak kulturemy czy modele oraz osobno sposoby systematyzacji etosu. W tym podrozdziale omówione zostały pojęcia kodeksu czy katechizmu, ich cele, charakter i sposoby tworzenia. Trochę miejsca poświęcono etyce zawodowej oraz literackim kodeksom i zbiorom reguł.

Druga część rozprawy to analiza wyżej wspomnianych poematów. Teksty zebrane są w trzy grupy: etos niebezpiecznego fachu, etos dyplomaty i etos grupy religijno-etnicznej. Każda z części zaczyna się omówieniem samego tytułowego określenia, potem następuje analiza tekstów głównych i dodatkowych oraz podsumowanie.

Wśród etosów niebezpiecznego fachu wyróżniłem cztery na podstawie literatury: etos górniczy, etos flisaków, etos kuźników, oraz etos marynarzy.

Etos górniczy zbudowałem na podstawie lektury *Muzy gór wielickich* (domniemany autor: Andrzej Loeaechius). W treści utworu narrator wskazuje na specjalizacji w obrębie prac górniczych. Wymienia i opisuje różne zawody górnicze i ich specyfikę. Zwraca też uwagę na religijność i przesady panujące wśród pracowników. Przytacza kilka konkretnych przykładów (jak śpiewanie pieśni ku czci świętej Barbary) i opisuje warunki, które mogą przyczyniać się do powstawania różnych historii. Interesującym elementem jest także dbanie o pamięć. Narrator będąc w kopalni widzi podpisy złożone na belce obudowy chodnika. Wymienia nawet konkretne osoby, które odwiedziły kopalnię. Rozdział o etosie górniczych kończy się krótkimi analizami utworów *Regni Poloniae salinarum Vielicensium descriptio carmine elegiaco* Adama Schrötera oraz fragmentu *Officina ferraria* Walentego Roździeńskiego. W przypadku pierwszego zyskujemy informacje na temat zasad zwiedzania kopalni i organizacji samego zakładu. W przypadku utworu Roździeńskiego można z niego wyodrębnić elementy wzoru osobowego górnika i bardziej szczegółowe uwagi na temat wierzeń górniczych, duchów i zjaw.

Etos flisaków zbudowałem w oparciu o poemat Sebastiana Klonowica *Flis*. Jest to utwór o trudnym do określenia gatunku, w którym jednak zawartych jest wiele uwag na temat etosu. Flisacy w poemacie mają swój osobny profesjolekt. Narrator – który płynie skutą i obserwuje rzeczywistość – jest go świadomy, kilkakrotnie wspomina o tym, notuje także niektóre wyrazy i określenia, także zwyczaje – sposoby powitania, relacje pomiędzy pracownikami, źródła reguł i praw. Przekonanie i legendy także w tym przypadku stanowią część etosu flisaka. Na końcu rozdziału pomieściłem garść różnych ogólnych wskazówek i zasad flisackich.

Etos kuźnika przedstawia Walenty Roździeński w utworze pod tytułem *Officina ferraria*. Nietypowy pod względem genologicznym poemat omawia historię kuźnictwa, życie codzienne kuźników i przedstawia też nieco informacji o samej technice i technologii. Liczne odwołania mitologiczne, biblijne i dostrzeżone inspiracje literaturą współczesne powodują, że tekst jest wdzięczny do badania. Dodatkowym aspektem są obecne na kartach drzeworyty, które stanowią całość z tekstem, a ich sposób drukowania przypomina emblematy. W utworze zawarte są fragmenty wprost omawiające etos kuźnika. Poemat kończy się rozdziałem zatytułowanym *Własny konterfekt abo wyobrażenie żywota kuźnicznego*, w którym narrator przedstawia cechy kuźnika, zarówno dotyczące wyglądu, jak i charakteru. Informuje o obowiązujących w zawodzie prawach, hierarchii i podkreśla ciężką pracę kuźników. W poemacie znajdują się także uwagi dotyczące zasad prowadzenia przedsiębiorstwa i zarządzania podwładnymi. Narrator kreśli literacki obraz mistrza kuźniczego. Podobnie jak i w innych tekstach, tak i tutaj przedstawione są wierzenia i legendy zawodowe.

Innym jeszcze rodzajem nieheroicznego etosu jest etos ludzi morza. Marcin Borzymowski w swoim arcyciekawym poemacie opisuje podróż morską z Gdańska do Lubeki. W treści utworu zawiera się bardzo wiele informacji o sposobie organizacji podróży morskiej. Kapitan statku już na początku rejsu odczytuje praw morskie, które obowiązują każdego. Za nieprzestrzeganie obowiązuje kary (odpowiednie do statusu winowajcy). Większość „ustaw” dotyczy bezpieczeństwa i postępowania na wypadek nagłych zdarzeń, a także profilaktyki. Kapitan wielokrotnie podkreśla hierarchię i liczne zagrożenia. Narrator wymienia jednak i inne elementy etosu. Przedstawia odpowiednią organizację pracy i podział obowiązków, opisuje charakter pracy poszczególnych zawodów marynarskich. W tekście, podobnie jak w poprzednich, odnaleźć można uwagi o wierzeniach i zwyczajach, a także praktykach pobożnościowych podczas rejsu. Rozdział kończy się krótkim dodatkiem o *Drodze do Szwecyj* Andrzeja Zbylitowskiego.

Drugi rodzajem etosu nieheroicznego jest etos dyplomaty. Istnieją utwory literackiej, poemat epickie, które opisują działalność dyplomatyczną. W literaturze polskiej można wskazać przynajmniej dwa duże teksty: *Przeważna legacja* Samuela Twardowskiego raz *Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Moskwą* Eliasza Pielgrzymowskiego. Konstrukcja tych utworów dokładnie prezentuje odmienną koncepcję bohatera, narratora i utworu. Czyn bohatera nie jest heroiczny, a jego działanie nie polega na zdominowaniu drugiej strony, a jednak na ułożeniu się z nią. W utworze zawarty jest literacki portret posła Rzeczypospolitej na przykładzie Zbaraskiego

czy Sapiehy. Wykonana analiza tekstów wykorzystuje badania z nurtu *New Diplomatic History*. Szeroko osadzając te dwa utwory w europejskiej tradycji analizuję przedstawione w nich elementy etosu dyplomaty. W obu utworach zaprezentowany został wzór osobowy dyplomaty, do którego należy wierność krajowi i władcy i postępowanie zgodnie z instrukcjami poselskimi. Poseł musi być także odpowiednio przygotowany, znać historię i charakterystykę kraju, z którym współpracuje oraz poprzednie relacje i dokumenty dyplomatyczne. Musi też być przenikliwy, aby uważać na próby oszustwa drugiej strony – a jednocześnie samemu pamiętać, że najważniejszym interesem jest dobro kraju i władcy, co upoważnia go do naginania przyjętych zasad. Dyplomata to także zręczny mówca i człowiek, który umie sobie zjednać innych i wie, jak wywołać dobre wrażenie. Osobno został omówiony protokół dyplomatyczny i jego elementy obecne w utworach, jak uczyty, podarunki, uroczyste wjazdy do miasta i inne.

Ostatni rodzaj etosu omówiony w dysertacji to etos grupy religijno-etnicznej na przykładzie *Roxolanii* Sebastian Klonowica. Łaciński poemat „o Rusi” zawiera opisy życia, zasad i zwyczajów kilku grup mieszkających na tamtych terenach. W rozdziale zawarte zostały informacje o koncepcjach genologicznych poematów, jednak nie rozstrzygam, która z nich jest słuszniejsza. Narrator opisuje więc przede wszystkim krainę oraz obyczaje Rusinów, pośród nich także reguły i zasady, którymi się kierują; część z nich obłożona jest sankcjami. Prezentuje więc *mores et leges* obowiązujące w społeczności dotyczące pracy, uprawy ziemi, chowu zwierząt i innych zajęć. Opisuje także sposoby wychowania dzieci, zwyczaje i wierzenia (chrześcijańsko-ludowe) około chrztów i pogrzebów. W tekście pojawiają się też liczne „ruskie” opowieści i anegdoty.

Rozprawa kończy się podsumowaniem i przedstawieniem postulatów do dalszych badań oraz bibliografią.